

ФОРМИ ТА ВИДИ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА

Федіна Н. В.

У сучасних умовах трансформації суспільства потрібно прагнути до такого стану державної організації суспільства, коли баланс інтересів здійснюватиметься в гуманістичних формах, враховуючи ідеї справедливості. Реалізація цієї тенденції можлива з утвердженням загальнолюдських цінностей, з виділенням загальнолюдського змісту гуманістичних засад організації державної влади. Справедливість є однією з таких засад, що затвердилася як момент духовного життя, що виражає цілісну оцінку всіх суспільних відносин і людської діяльності у сфері обміну її результатами, розподілу матеріальних благ і духовних цінностей. У понятті справедливості виражені зміст, оцінка вчиненого людиною з позиції історично сформованих уявлень про належне й бажане.

Справедливість як суспільна проблема має важливе значення для теорії держави й права, причому значення це особливо зростає в епохи ламання старих і утвердження нових порядків. Справедливість є ідеалом життя суспільства, а отже, держави й права як її складових частин, а також правозастосування під час здійснення юридичної діяльності; це одна з умов нормального функціонування демократичних інститутів. Отож актуальності набуває наукове розроблення проблеми справедливості, зокрема як властивості правового життя.

Актуальність цього дослідження також зумовлена недостатнім вивченням справедливості як соціально-правового явища в Україні, хоч різні аспекти вивчення й розв'язання низки аспектів окресленої проблеми висвітлено в працях таких учених, як Г. Кельзен, Г. Шершеневіч, Р. Іерінг, Б. Кістяківський, О. Лейст, Г. Мальцев, І. Сабо, А. Екімов, С. Алексєєв, А. Боннер, С. Гусарев, В. Дудченко, А. Жалінський, В. Карташов, С. Ківалов, А. Коні, О. Мартишин, М. Мчедлов, В. Нерсисянц, Ю. Оборотов, А. Овчиннікова, В. Пісоцький, Н. Порубов, М. Дамірлі, М. Козюбра, О. Копиленко, П. Рабінович, Дж. Ролз, О. Скаун, Ю. Тихомиров, М. Фрітцханд, та ін.

Мета статті - виокремити й обґрунтувати форми й види справедливості як соціально-правового явища.

Справедливість є однією з мір соціальної оцінки, тут вона тісно пов'язана з поняттям рівності й цей зв'язок набуває кількісної характеристики. По суті, це спрощене розуміння справедливості як зрівнювальної. Тобто носії такого розуміння вважають, що кожен з членів суспільства чи суб'єктів правовідносин має рівні права й можливості в межах, визнаних угодою, традицією чи законом. Будь-яке відхилення в розподілі благ чи прав трактується як несправедливість. Природними є прагнення людини обмежити інших, зрівняти їх із собою, не дозволити підвищитися, стати над собою, одержати більше. Зрівнювальна справедливість виявляється й тоді, коли виникає проблема встановлення й вираження міри справедливості. Хоча часто поняття справедливості й поняття міри змішуються, все ж прив'язка справедливості до якихось еквівалентів, мір призводить до спрощеного її розуміння. Раціоналізація справедливості може породити формальний підхід до неї. Тобто вона матиме місце лише тоді, коли будуть наявні заздалегідь визначені умови, межі, обставини. Така "арифметична" формалізація справедливості вбиває її діалектичний

© Н.В. Федіна, 2012

"живий" характер, або, що цілком імовірно, доводить розуміння справедливості до абсурду, перетворює її на цілковиту протилежність - несправедливість.

З іншого боку, у справедливості мусить бути наявна й міра як сукупність деяких умов і допусків, і ця міра не може бути зовсім формальною. Навпаки, вона здатна стати об'єднувальним началом навіть за мінімальної змістовності. І що чіткіше виявляється змістовність справедливості, то менш значною стає форма, формальність, закладена в рівності [5, 200-202]. Таку справедливість трактують як розподільну. Її часто розуміють як суму благ чи прав, які повинні бути розділені між людьми, суб'єктами правовідносин.

Як уже було зазначено, справедливість пов'язана з рівністю. Водночас рівність і справедливість відрізняються між собою. Із філософського погляду, межею між ними є реальність. Рівність передує реальності, є мірою заданих конкретних відносин. Справедливість виявляється "після" реальності, відносин, фактів. Рівність відображає тотожність, яка виникає як кількісна єдність щодо відмінностей. Рівність можна трактувати як зовнішню єдність, принцип аналітичної тотожності. Тоді, коли йдеться про соціальну рівність, має бути врахований оцінювальний, аксіологічний характер цього поняття [4, 184-185]. Різновидом соціальної рівності виступає правова рівність, яка у зв'язку з категорією справедливості мусить відповідати деяким аксіологічним орієнтирам, принципам:

- реалізацію справедливості не можна звести лише до логічних процедур; вона не може бути й простим результатом діяльності, у якій застосовано якийсь мінімум засобів;
- питання про справедливість чи несправедливість вирішується щодо конкретної ситуації;
- змістовий і ситуативний аспект справедливості нерозривно пов'язані з об'єктивними особливостями учасників правовідносин;
- разом з конкретністю правова справедливість виявляється в узагальненості, абстрактності, орієнтації на ідеальні ситуації.

Приведені окремі характеристики правової справедливості свідчать про зв'язок її з моральною справедливістю. Остання характеризується як рівність у можливості бути щасливим і володінні для цього належними благами. Зв'язок правової й моральної справедливості виявляється в тому, що зі зростанням індивідуального начала й духовності зростає роль моральної справедливості, а з ускладненням суспільного життя такими виявами індустріального суспільства, як стандартизація, уніфікація, мобільність, масовість - росте роль правової справедливості й правового регулювання.

Окрім зрівнювальної, є відплатна справедливість. Зауважимо, що вона не є компенсаторною, відшкодувальною. Відплатна справедливість пов'язана не з якимось конкретним станом чи діянням людини і її намірами, а звернена до людини загалом. При цьому визнаються за цінність і чесноти людини. Неправильно було б зводити відплатність справедливості лише до покарання за злочин чи інше правопорушення. Відплатність

має настановний, що одухотворяє, навіть трансцендентний характер. Вона підвищує, а не принижує людину [5, 74-75]. Категорія справедливості як універсальна може бути проаналізована у філософії, психології, економіці, правознавстві, етиці тощо. Однак деякі юристи практикують її лише як правову. Справедливість зводять до поняття права, вважають її властивістю, якістю права [6, 32-33], або твердять, що реальна й вихідна справедливість у нашому житті - це справедливість у праві й через право [1, 680]. З таким підходом не можна погодитися, якщо відштовхуватися від генезису справедливості. Справедливість виникла в релігійних віруваннях і розвинулася в теологічних доктринах, насамперед християнських. До етики і юриспруденції "перейшла" значно пізніше. Гіперболізація правової справедливості чи зведення справедливості тільки до правової сфери означає заперечення справедливості моральної, економічної, психологічної, фактично, заперечення інших, окрім правових, суспільних норм, які регулюють життя й діяльність індивіда й суспільства.

У літературі виділяють декілька форм справедливості: моральну, правову, юридичну [5, 207]. На нашу думку, це види, а не форми справедливості. І цей перелік можна доповнити релігійною, економічною, психологічною, історичною, політичною, міжнародною справедливістю тощо. Спробуймо визначити види справедливості. Моральну справедливість можна розуміти і як ставлення суспільної думки до поведінки людей, дій громадських і державних інституцій, оцінки їх через призму сучасного розуміння Добра й Зла. Моральна справедливість визначає розумність чи нерозумність суспільного життя, правильність розподілу благ, почестей, обов'язків, вигод тощо.

Виокремлювати правову і юридичну справедливість видається безпідставним. Правова справедливість трактується як "оціночно-установчі акти, які виходять із сутності загального в окремому", а юридична справедливість є "відповідністю суспільних реакцій установленим правилам, законам, іншим нормативним актам" [5, 207]. У такому викладі, на нашу думку, губиться зміст поняття справедливості. Терміни "правова" і "юридична" щодо справедливості потрібно трактувати як синоніми. Правова (або юридична) справедливість нерозривно пов'язана з правом. Вона визначає зміст і принципи права; на ній базуються покарання, стимулювання, розподіл. З огляду на справедливість дається зелене світло на подальшу динаміку, розвиток чи застосовується реституція.

Справедливості властива впорядкованість. Це виявляється в тому, що вона виступає межею суспільного порядку, узгоджує організованість, послідовність із зовнішніми своїми виявами. До того ж справедливість часто визначають як протилежність до несправедливості, у такому разі вона виконує відновлювальну функцію: справедливість поновлюється там, де була втрачена. Заразом характерною рисою правової справедливості є те, що вона має відновитися в тих рамках чи в тій формі, які вже існують у конкретному суспільстві. Це, по суті, реституція справедливості.

Правова справедливість виступає реальною й належною мірою суспільних відносин. Із такою мірністю правової справедливості пов'язано те, що вона є завжди однаковою в різних, але однотипних правових ситуаціях. У правовідносинах, з іншого боку, мірність справедливості полягає в тому, що мусить реалізовуватися в заздалегідь визначеній процесуальним законом формі. Інша

реалізація мірності правової справедливості недопустима, і якби вона мала місце, то могла б бути розцінена як самоуправство, самовільність (наприклад, захоплення землі, будівель, транспорту) чи масовий безлад.

Важливо зазначити, що справедливість - це складне явище, яке виражається в різних формах. Насамперед, справедливість є почуттям, що відображає реальне становище особистості в суспільстві. Як і будь-яке інше почуття, воно виконує функції, необхідні для громадського життя людини, її адаптації до суспільного середовища й змін цього середовища відповідно до інтересів і потреб не тільки особистості, а й суспільства загалом. В основі формування почуття справедливості лежить здатність людини переживати привабливе й огидне та запам'ятовувати ці переживання. Почуття справедливості, що виникло стихійно, поступово втрачає пряму інстинктивну основу; це почуття міри в спілкуванні людини, зокрема працівника ОВС, з іншими людьми (колегами, пересічними громадянами), у її ставленні до суспільства. Це - вияв соціального такту, що психологічно запобігає поведінці, здатній спричинити дисгармонію в суспільних відносинах, завдати шкоди інтересам суспільства, колективу, окремих громадян [9, 517]. Почуття справедливості спонукає людей не тільки до з'ясування й аналізу соціальної ситуації, але, якщо буде потреба, - до дій, які спрямовані на її зміну. Указане почуття є одним з головних елементів емоційного життя людини. До того ж воно відносно стійке. Одного разу сформувавшись, це почуття вкорінюється на багато років.

Іншою формою справедливості є ідея про неї. Ідея справедливості виражає свідоме ставлення до чогонебудь як до справедливого або несправедливого. Залежно від ступеня зрілості, подібно до будь-якої іншої ідеї, вона може виступати як уявлення, ідеал, поняття [10, 112]. Водночас слід зауважити, що справедливість - це найважливіша цінність; попри те зрозуміти її можна тільки як елемент, сторону, грань усієї системи цінностей. Саме ця система, будучи відображенням усіх суспільних відносин, результатом історії, ніби задає початок відліку для з'ясування реального змісту поняття справедливості. Справедливість має власну цінність. Ідеться про здатність справедливості раціонально регулювати ті чи інші відносини. Справедливість протистоїть усьому довільному в правилах та їх застосуванні, усякій неупорядкованості дій щодо їх реалізації.

Нині суспільний лад, побудований за старими економічними зразками, історично трансформується. При цьому ідея справедливості виникає у свідомості людей на рівні суспільної психології як почуття протесту, гніву, відчуття того, що справедливість зневажається, а несправедливість тріумфує. У такій ситуації ідея справедливості стає не ідеєю, що освячує стабільність, а ідеєю, що піднімає революційну активність. У такій ситуації в масовій свідомості виникає стан напруженості, загостреного сприйняття навіть найменших порушень справедливості, назрівання того, що можна назвати "революцією зростаючих очікувань". Стосовно цього А. Токвіль зазначав: "Зло, що переносилося терпляче, як щось неминуче, здається нестерпним при думці, що його можна позбутися. Тоді скільки б зловживань не усувалося, від цього начебто ясніше виступають назовні зловживання, що лишилися, і почуття стає більш пекучим: зло, щоправда, зменшилося, проте чутливість зросла" [8, 197].

Справедливість має нормативний характер. Це виражається в тому, що вона містить уявлення про нале-

жне. Сфера необхідного - це місцезнаходження справедливості, хоча вона звернена й у сьогодення. Щоб бути в сьогоденні, вона повинна бути одночасно в майбутньому. Так виявляється її подвійність: вона одночасно і мета діяльності, і її зміст. Втілюючись у чинному законодавстві, справедливість відображається в трьох основних формах.

1. Правосвідомість - відносно самостійна сфера суспільства, групової або індивідуальної свідомості (поряд з політичною, моральною, естетичною), що відображає правову дійсність у формі юридичних знань і об'єктивованих оцінок чинного права, а також у вигляді соціально-правових настанов і орієнтацій, що виконують роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки. У кожній державі існує декілька систем правосвідомості, оскільки соціальні класи, групи та верстви населення у своїх поглядах на право пов'язані з наявним економічним і політичним станом. Зміст правосвідомості зумовлюється її оцінювальним характером. Насамперед, вона визначає, якими повинні бути чинні норми права й практика їх реалізації. Правосвідомість співвідносить законодавство з реальними суспільними відносинами, інтересами класів, різних груп і верств населення, їх моральними уявленнями. Поза правовою свідомістю не можуть виникати й функціонувати не тільки правові норми, а й будь-які інші правові явища, оскільки вона забезпечує відповідність правового й морального регулювання [2].

2. Правові норми (закони та підзаконні акти) - матеріальне втілення правових приписів, що відображають державну волю з основних питань регулювання суспільного й державного життя, покликані упорядковувати й врегульовувати соціальні відносини. Вони актуалізують принцип справедливості в реальному житті соціуму [3, 168].

3. Правовідносини - особлива форма соціальної взаємодії, учасники якої мають спільні, кореспондовані права й обов'язки й реалізують їх, щоб задовольнити особисті потреби та інтереси в особливому порядку, не забороненому державою або гарантованому нею в особі тих чи інших органів. Правовідносини вказують на ступінь практичної реалізації моральних ідеалів у повсякденній правовій діяльності. Вимоги справедливості реалізуються тут у законному й обґрунтованому застосуванні правових норм і неухильному дотриманні правових приписів. Реалізація панівного в суспільстві ідеалу справедливості неможлива без правового регулювання. Прості норми моралі й справедливості закріплюються в різних історичних типах права. Кожна правова норма функціонує тільки в межах правової системи і, відповідно, несе на собі відбиток правової системи. Норми справедливості стають правовими, оскільки входять до правової системи. Надалі вони починають функціонувати вже як правові, оскільки забезпечуються примусовою силою держави. Набуваючи юридичної специфіки, справедливість не втрачає властивих їй якостей. Вимоги справедливості, виражені за допомогою права, постають і як моральні, і як правові. Якщо вони перестають бути справедливими з погляду моралі, то,

закріплюючись у правових нормах, вони також не є справедливими [7, 221].

Закони діють ефективно, якщо відповідають принципу справедливості. З таких позицій досить обґрунтованим видається розуміння права як нормативно закріпленої справедливості.

Загалом у праві як явищі цивілізації й культури треба бачити не тільки відображення високої упорядкованості й гаранта свободи автономії особистості, а й втілення одного з найвищих моральних принципів - справедливості. Відповідність права ідеалам справедливості й свободи означає, що право з достатньою повнотою втілює основні права й свободи людини, визнані у світовому співтоваристві. У літературі виділяють декілька форм справедливості: моральну, правову, юридичну. На нашу думку, це види, а не форми справедливості. І перелік цей можна доповнити релігійною, економічною, психологічною, історичною, політичною, міжнародною справедливістю тощо. Стверджуючи свободу й рівність як вияви справедливості, право набуває глибокого особистого значення, стає цінністю для окремої людини, конкретної групи та суспільства загалом, відкриває особі доступ до благ і виступає дієвим засобом її соціальної захищеності.

Література

1. Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия: опыт комплексного исследования. - М.: Статут, 1999. - 710 с.
2. Дмитрієнко Ю.М. Деякі методологічні проблеми соціальної політики в контексті девіантної правосвідомості // Актуальні проблеми суспільної політики: методологічні, політологічні, правові аспекти. Харківські політологічні читання: Збірн. наук. статей. - Х.: Нац. юрид. акад., 2000. - С. 52-53.
3. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / За ред. В.В. Копейчикова. - К., 2000. - 320 с.
4. Иконникова Г.И., Ляшенко В.П. Основы философии права. - М.: Инфра-М; Весь Мир, 2001. - 252 с.
5. Малахов В.П. Философия права. - Екатеринбург: Деловая книга; М.: Акад. проект, 2002. - 448 с.
6. Нерсисянц В.С. Философия права: Учеб. для вуз. - М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1997. - 652 с.
7. Самохвалов В.В. Законність та справедливість: проблеми співвідношення // Міжнар. поліц. енцикл.: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. - К.: Ін Юре, 2003. - Т. 1. - С. 220-223.
8. Токвіль А. Давній порядок і Революція / Пер. з фр. Г. Філіпчук. - К.: Юніверс, 2000. - 224 с.
9. Constitutional Law for a Changing America: Rights, Liberties, and Justice / L. Epstein, T. Walker. - CQ Press, 2003. - 856 p.
10. Pottage A. Law, Antropology, and the Constitution of the Social : Making Persons and Things. - Cambridge University Press, 2004. - 314 p.

Федіна Н.В.

Надійшла до редакції 13.08.2012